

BANKACILIK ve SERMAYE
Piyasası Araştırmaları Dergisi

Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi

BSPAD, Cilt 5, Sayı 12

Pandemi Sonrası Dünya ve Türkiye’de Dış Ticaret¹

Foreign Trade in the World and Turkey After Pandemic

Doç.Dr. İbrahim ÇÜTÇÜ

Hasan Kalyoncu Üniversitesi

ibrahim.cutcu@hku.edu.tr

orcid.org/0000-0002-8655-1553

Özet

Çalışmada, 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün dış ticaret üzerindeki etkisi incelenmektedir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından Pandemi olarak da ilan edilen süreç, tüm dünyada üretim ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi nedeniyle dünya ticaretinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Pandeminin dünya ticareti üzerinde görülen ve bir süre daha devam edeceği düşünülen olumsuz etkisi, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde daha da fazla hissedilmektedir. Bu kapsamda çalışmanın genel amacı; Pandemi sürecinin Türkiye ve Dünya dış ticaretine etkisini incelemek, sonuçlarını irdelemek ve politika önerileri sunmaktır. Yöntem olarak durum tespit analizi ve son bir yıllık veriler üzerinden karşılaştırmalı analizlerin gerçekleştirildiği çalışmada, pandeminin sektörel etkileri incelenmekte, ihracat ve ithalat verileri üzerindeki değişimi analiz edilmekte ve gelecek senaryoları kurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Korona Virüs, Dış Ticaret, Cari Açık

Jel Sınıflandırması: F10, F19, I15, I19

Abstract

In this study, the effect of the Covid-19 virus, which has emerged towards the end of 2019 and affected the whole World, on the foreign trade is examined. The process, which was also declared as a pandemic by the World Health Organization, has led to a significant break in the world trade due to the fact that it has changed production and consumption habits all over the world. The negative impact of the pandemic on world trade, which is thought to continue for a while, is felt

¹ Makale Gönderim Tarihi: 22.08.2021 – Makale Kabul Tarihi: 22.12.2021

even more in developing countries such as Turkey. In this context, the general aim of the study is to examine the impact of the pandemic on Turkey and the world trade, to discuss the results and to make policy recommendations. In the study, due diligence and comparative analyzes were made on the data of the previous year as a method and the sectoral effects of the pandemic are examined, the change in export and import data is analyzed and future scenarios are assembled.

Key Words: Pandemic, Corona Virus, Foreign Trade, Current Account Deficit

JEL Codes: F10, F19, I15, I19

Giriş

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, yeni dünya düzeninde güçlü olması ve gelişmiş ülke standartlarına ulaşabilmesi tamamen rekabet gücüne bağlıdır. Günümüz küresel rekabetçi dünyasında ise rekabet gücünü etkileyen temel faktörler, ileri teknolojileri geliştirmek için gerekli olan yeni sanayi stratejileri ve politikalarıdır. Rekabetin temel unsurları bilindiği üzere fiyat, maliyet, kalite... vb faktörlerdir. Fakat bu unsurlar muhakkak ki ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip sektörlerinde farklılık arz edebilmektedir. Bu nedenle rekabet avantajlarını sektörel açıdan da düşünmek gerekecektir.

Ülkenin makroekonomik perspektifinde sektörel karşılaştırmalar analiz edildiğinde, rekabet avantajının en büyük katma değeri ise dış ticaret alanında görülmektedir. Dış ticaret politikaları, iki veya daha fazla ülke arasında yapılan mal ve hizmet ticareti üzerine planlanmaktadır. Gerçekleştirilen bu ticaret, ülke ekonomilerine ve firmalara birçok açıdan önemli katkılar sağlamaktadır. Gelişmekte olan birçok ülke, yeterli düzeyde sermaye ve teknolojik bilgi birikimine sahip olmadıklarından, üretmedikleri malları ithal etmektedirler. Gelişmiş ülkeler ise, hammadde ihtiyacını geliştirmekte olan ülkelere karşılamaktadırlar. Belli bir alanda uzmanlaşan ülkeler, kaliteli mallar üretirken fiyat avantajını da elinde bulundurmaktadır. Kalite bakımından düşük ve fiyat bakımından yüksek mallar üreten ülkeler, bir alanda uzmanlaşan ülkelerin daha kaliteli ve ucuz mallarını ithal ederek, dış ticareti gerçekleştirmektedir (Grossman ve Helpman, 1990: 42). Dış ticaretin diğer önemli katkısı ise malların iç ve dış fiyat farklılıklarıdır. Ülkeler arasındaki fiyat farklılığı, doğal kaynak zenginliği ya da kıtlığından olabileceği gibi teknolojik gelişmişlik ve iş gücü maliyetlerinden de kaynaklanabilmektedir (Rodrik, 2000: 132).

Belirtilen nedenlerin dışında dış ticaret ile dış ödemeler dengesizliklerinin giderilmesi, dış rekabetten korunma, piyasa aksaklıklarının giderilmesi, istihdamın sağlanması, hazineye gelir sağlama, otarşi ve dış politika amaçları gibi önemli amaçlar da hedeflenmektedir. Tüm bu beklentilerin sonunda ise nihai hedef, ülkenin refah düzeyini yükseltmek yani ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Bir ülke vatandaşlarının hayat standartlarının yükseltilmesi, büyüme ve ekonomi politikalarının dış ekonomik ilişkilerle düzenlenmesini gerektirmektedir. Hedef olarak ülke refahının artırılması tek başına yeterli olmadığı gibi bu hedefin sağlıklı ve kaliteli yapılması da önemli bir amaç olarak belirlenmesi gerekmektedir. Bir ekonominin dışa açık olması, üretim aşamalarında dış kaynakların kullanılması anlamına gelmektedir. Bu dışa açılmanın ise gözlenebilir ve izlenebilir olması önem arz etmektedir (Karluk, 2003: 168).

Görüldüğü üzere dış ticaret, ülke ekonomilerinde etkin ve önem düzeyi yüksek bir rekabet gücü olarak görülürken, küresel piyasalarda ve siyasi arenada da ülke prestiji için oldukça gereklidir. Küresel güçlere bakıldığında da zaten görülecektir ki bu güçler dünyada dış ticaret potansiyeli en yüksek ve en güçlü olan ülkelerdir. Bunlara örnek olarak ABD, Çin, Japonya, Almanya gibi ülkeler verilebilir. Dünya ekonomisinin ve sosyal-siyasi dengenin en önemli güçleri olan bu ülkeler, aynı zamanda dış ticaret piyasalarında da büyük bir ağırlığa sahiptir. Dolayısıyla küresel piyasalarda güçlü olmanın en önemli adımının dış ticarettten geçtiği söylenebilir.

Dış ticaret ülke ekonomileri için yukarıda belirtilen başlıklar üzerinden belirtildiği üzere önemli bir değişken olup birçok belirleyicisi de bulunmaktadır. Yani enflasyondan faiz oranlarına, döviz kurlarından milli gelire kadar birçok makroekonomik değişkene bağlı olarak değişmektedir. Bu değişkenlerin yanında dış ticareti etkileyen önemli bir faktör de sosyal olaylar ve küresel gelişmelerdir. Bunlara örnek olarak küresel krizler, bölgesel savaşlar, doğal afetler gibi gelişmeler sayılabilir. Belirtilenler kapsamında çalışmanın bu

bölümünde, 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün dış ticaret üzerindeki etkisi incelenecektir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2020 yılında Pandemi olarak da ilan edilen süreç, tüm dünyada üretim ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmesi nedeniyle dünya ticaretinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Dünya Ticaret Örgütü'nün 2020 yılı için öngördüğü %9'luk negatif büyüme hedefinin de uluslararası ticaretin ne kadar büyük bir sorunla mücadele ettiğini göstermektedir. Dünya ticaretinde görülen ve etkisinin bir süre daha devam edeceği düşünülen pandeminin olumsuz etkisi, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde daha da fazla hissedilmektedir.

Dış ticaret özelinde hazırlanan bu çalışmanın genel amacı; pandemi sürecinin Türkiye ve dünya dış ticaretine etkisini incelemek, sonuçlarını irdelemek ve politika önerileri sunmaktır. Özel amacı ise pandeminin başta Türkiye olmak üzere dünya ekonomilerinde sektörel etkilerini incelemek, ihracat ve ithalat üzerindeki değişimini analiz ederek gelecek senaryoları kurgulamaktır. Belirtilen amaçları gerçekleştirmek için yöntem olarak durum tespit analizi ve son bir yıllık veriler üzerinden karşılaştırmalı analizler gerçekleştirilecektir. Dış ticaret verilerinin aylık olması ve son bir yıllık veriler ile ekonometrik analizlerin gerçekleştirilememesi nedeniyle bu yöntem tercih edilmiştir.

Pandemi sürecinin Türkiye ve dünya dış ticaretine etkisinin araştırıldığı ve sektörel bazda analizlerin yapıldığı çalışma genel olarak şu adımlardan oluşmaktadır: Öncelikle pandeminin dış ticaret üzerinden ekonomiye etkileri incelenmiştir. Devamında ise geçmiş yıllarda yaşanan salgın hastalıkların dış ticarete etkisi araştırılmış olup pandemiden dolayı oluşan krize karşı alınan önlemlerin dış ticarete etkisi ülke bazında yorumlanmıştır. Çalışmanın sonunda ise pandeminin dış ticarete etkisi küresel ve Türkiye boyutuyla önce sektörel bazda analiz edilmiştir. Daha sonra ise genel olarak dış ticaret istatistikleri üzerinde pandeminin etkisi geçmiş yıllara göre kıyaslanmıştır. Araştırmanın sonunda ise elde edilen bulgular üzerinden politika önermeleri ile çalışma sonlandırılmıştır.

1. Pandeminin Dış Ticaret Bağlamında Ekonomik Etkisi

2019 yılının sonlarında Çin merkezli ortaya çıkan korona virüs salgını, öncelikle Uzak Doğu ülkeleri olmak üzere Avrupa, Amerika ile tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Küresel bir salgın haline gelen virüs nedeniyle ilan edilen Pandemi süreci, dünya nüfusunun neredeyse %25'ini risk altına sokmuştur. Bu süreçte öncelikle dış ticaret olmak üzere turizm, sanayi ve hizmetler sektöründe hızlı gerilemeler yaşanmış, güven endekslerinde ise önemli düşüşler görülmüştür. Yaşanan ve beklenen krizin etkilerini azaltmak için yapılan müdahalelerden dolayı bütçelerde gelir kalemleri düşerken harcamalar artmış, üretimde yaşanan kayıplardan dolayı işsizlik ise tüm dünyada yükselmiştir (Adıgüzel, 2019: 192).

İktisat yazınına bakıldığında, konjonktürel dalgalanmaların yarattığı durgunluklar ve bu durgunluklar sonrası oluşan ekonomik süreç dört şekilde ifade edilmektedir. Bunlar V, U, W, L tipi senaryolardır. Bu senaryolar makro ekonomik göstergelerin seyrine göre belirlenmektedir. Kısaca bu senaryolar incelendiğinde;

- V tipi; keskin bir ekonomik sarsıntının devamında ciddi bir ekonomik büyüme görülmektedir. Korona virüs vakalarının ciddi bir oranda azalması ve iyileşme sürecinin belirginleşmesi bu senaryoya girebilmektedir.
- U tipi; ekonomik durgunluk ile iyileşme süreci arasında geniş bir zaman olacağını gösterir. Yani ekonomik krizden toparlanma sürecine geçiş için uzun bir sürenin geçeceği düşünülmektedir. korona virüs etkilerinin uzun sürmesi, aşılama ve iyileşme süreci ile normalleşmeye geçiş aşamalarının beklentilerin üzerinde seyretmesi bu senaryoya örnek gösterilebilir.
- W tipi; iki ekonomik daralmanın yaşandığı durum olup en kötü senaryo olarak ifade edilebilir. korona virüs etkisinin ikinci dalga yaratması ve Eylül 2020 itibarıyla vaka ve ölüm sayılarının tekrar zirve yapması buna en güzel örnek olarak gösterilebilir. Günümüz dünyasında pandeminin ekonomik etkisini ise en iyi ifade eden senaryonun bu olduğu düşünülmektedir.

- L tipi; büyüme hızının düştüğü ve belli bir noktadan sonra sürecin yatay bir seyir izlediği durumu ifade etmektedir. Beklentilere göre böyle bir sürecin yaşanması çok ihtimal dahilinde değildir. Bu senaryoyu daha çok ekonomisini mal ihracatına yönelik ağırlıklandırmış ve korona virüs etkilerini azaltmak için mali ve parasal teşvik paketleri ile destek sağlamayan gelişmekte olan ülkelerde yaşanabileceği algısı vardır.

Küresel piyasalara bakıldığında son olarak 2008 krizinin yarattığı olumsuz etkinin azaldığı ve son süreçte ekonomik büyüme verilerinde iyileşmeler olması beklenirken, pandemi süreci tüm hedefleri olumsuz etkilemiştir. OECD başta olmak üzere birçok uluslararası kuruluş 2019 yılı büyüme verilerinde ortalama olarak %4 lük daralmalar beklemektedir. Aşağıdaki Tablo 1 de seçili ülke ve ülke gruplarında 2014-2018 yılları milli gelir verileri baz alınarak büyüme oranları ortalama olarak verilmiştir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülke ve Ülke Gruplarında Büyüme Verileri

Ülke	Yıllık Ortalama 2014-2018	2018	2019	2020*	2021*
ABD	2.5	2.9	2.3	-3.3	3.8
Çin	7.0	6.7	6.1	1.6	7.6
AB Bölgesi	2.0	1.9	1.2	-4.2	2.9
Japonya	0.9	0.3	0.7	-2.7	2.2
İngiltere	2.0	1.3	1.4	-3.9	3.0
Gelişmiş Ülkeler	2.0	2.1	1.7	-3.4	3.3
Gelişmekte Olan Ülkeler	4.8	5.1	4.4	0.7	6.0
Türkiye	4.9	2.8	0.9	0.8	4.5
Dünya	3.0	3.2	2.7	-1.9	4.3

*2020 ve 2021 verileri çalışma hazırlanırken ilan edilmediği için tahmini olarak verilmiştir.

Kaynak: Fitch, 2020

Tablo 1 incelendiğinde özellikle gelişmekte olan ülkelerin, pandeminin ilk aylarında büyüme oranlarında yükselişin devam edeceği fakat gelişmiş ülkelerde ise küçülmenin olacağı tahmin edilmiştir. Gelişmekte olan ülkeler genel olarak küresel şoklardan en çok etkilenen ülke gruplarıdır. Bunun temel nedeni ise yapısal kaynaklıdır. Büyüme verileri orta ve uzun dönemde ülkelerin dış ticaretlerini, özellikle ithalat taleplerini belirlemektedir. Bu nedenle, büyüme verilerinde görülen bu olumsuz tablo, küresel ticaret ve dış ticaret odaklı birçok makro ekonomik değişken üzerinde de belirleyici olmaktadır.

Dış ticaretin kapsamı, üretim boyutuyla ihracat sektörünü tüketim boyutuyla ise ithalat sektörünü etkilemektedir. Pandemi salgını üretim ve tüketim üzerinden değerlendirildiğinde ise dış ticarete etkisi daha belirgin olarak yorumlanabilir. Bilindiği üzere salgının ilk çıktığı bölgeler dünya üretim merkezi veya hammadde tedarikçisinin bulunduğu Çin merkezli ülkelerdir. Bu bölgedeki fabrikaların üretimi durdurması tedarik zincirini kırmıştır. Bu nedenle gerek Çin gerekse Çin'den gelen hammadde üzerinden üretimini devam ettiren ülkelerde, ciddi bir üretim kaybı yaşanmıştır. Bu süreç ihracatçı sektörlerde önemli kayıplar yaşanmasının en önemli gerekçesidir. Ayrıca tüketim boyutunda bakıldığında da benzer tablolar görülmektedir. Özellikle gıda, sağlık malzemeleri gibi temel m allar dışında tüketiciler evde kaldıkları için birçok sektörde önemli talep yetersizlikleri ortaya çıkmıştır. Bu sektörlerin başında ise birçok ekonominin %50 sinden fazlasını yüklenen hizmet sektörü gelmektedir (Şanlı, 2020:600). Ayrıca karantina ve kısıtlamaların artmasından dolayı yükselen işsizlik, gelir kayıplarına yol açacağından tüketimde azalmalar hızlanarak artmaktadır.

2. Geçmişte Görülen Salgınlardan Dış Ticarete Etkisi

İnsanlık tarihine bakıldığında, salgın hastalıklar ve bunların yarattığı sosyo-ekonomik sorunlara sıklıkla rastlanılmaktadır. Aşağıdaki Tablo 2 de ayrıntılarının yer aldığı salgınlar incelendiğinde; 14. yy da kara ölüm olarak ifade edilen ve tüm Avrupa'yı derinden etkileyen veba salgını, 1918 yılında ortaya çıkan ve 50 milyonu aşan ölüm oranıyla İspanyol gribi, 1976'dan itibaren hala günümüzde de etkisini devam ettiren HIV virüsü gibi salgın hastalıklar büyük sosyal ve ekonomik çöküntüler yaratmıştır.

Tablo 2: Tarihte Görülen Salgın Hastalıklar

HASTALIK	DÖNEM	ÖLÜ SAYISI
HIV	1976 - Devam ediyor	36 milyon
Hong Kong Gribi	1968	1 milyon
Asya Gribi	1956-1958	2 milyon
İspanyol Gribi	1918	30-50 milyon
6. Kolera Salgını	1910-1911	800bin
Asya ya da Rusya Gribi	1889-1890	1 milyon
3. Kolera Salgını	1852-1860	1 milyon
Hıyarcıklı Veba	1346-1353	75-200 milyon
Justinian Vebası	541-542	25 milyon
Antonine Vebası	165	5 milyon

Kaynak: MPH, 2020

Korona virüs süreci tekrar incelendiğinde, dünya ülkelerinin bu virüs ile ilk defa karşılaşmadığı görülecektir. Bu virüs ailesi ilk defa 2002 yılında Çin'de ortaya çıkmış, Uzakdoğu ülkelerinde milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Yabani kedilerden bulaştığı belirlenen SARS (Şiddetli Akut Solunum Sendromu) ve develerden bulaştığı düşünülen Suudi Arabistan ve Ortadoğu ülkelerinde ortaya çıkarak ölümlere yol açan MERS (Ortadoğu Solunum Sendromu) korona virüs ailesindedir (Karcıglu, 2020: 66).

Günümüzde yaşanan korona virüs salgını ile daha önce yaşanan salgınlar arasında iktisadi açıdan düşünüldüğünde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Etki derecesi bağlamında düşünüldüğünde en önemli farklılığın, küreselleşmenin getirdiği etkileşim ve reel arz açısından düşünüldüğünde üretilen mal ve hizmet miktarındaki büyük artışlar olduğu söylenebilir. Ayrıca, tüketici tercihlerindeki değişim, finansal piyasaların küreselleşmesi, emtia fiyatlarındaki artışlar... vb gerekçeler salgınların ekonomik etkisini farklılaştırmaktadır.

Dünya Bankası verilerine göre korona virüs ailesinden gelen SARS'ın Çin ekonomisinde yarattığı etki %0,5 - %1 arasındaki negatif büyümedir. Küresel ticarete olan etkisinin ise 54 milyar dolar olduğu düşünülmektedir (Lee ve McKibbin, 2004:14-16). SARS ve Covid-19 karşılaştırması yapıldığında, küresel ticarete etkisi bağlamında her ikisinin de Çin merkezli olması çok önemlidir. Fakat SARS'ın ortaya çıktığı 2003 yıllarında Çin dünya ekonomisinin sadece %3'ünü temsil ederken günümüzde %16'nın üstünde bir etkisi vardır. Ayrıca, birçok uluslararası firmanın üretim üssünün Çin olmasından dolayı, burada yaşanılacak bir gelişmenin tüm dünyayı etkileyeceği rahatlıkla söylenebilir. Küresel ticaret açısından düşünüldüğünde de Çin'in ağırlığı ön plana çıkmaktadır. Örneğin dünyanın en büyük ithalatçısı ve ihracatçısı olması bunun en büyük ispatıdır. Ayrıca birçok stratejik sektörde de önemli olduğu bilinen hammadde veya yarı mamul malın temel üreticisi yine Çin'dir. Dolayısıyla üretim girdisi olarak Çin'e bağımlı olan sektörler bu krizden en fazla etkilenenler arasındadır (Hai vd., 2004: 58).

3. Alınan Önlemlerin Dış Ticarete Etkisi

Küresel piyasaları etkisi altına alan korona virüs salgınının olumsuz etkilerini azaltmak için birçok ülke yönetimi, önemli para ve maliye politikaları ile önlemler almaya çalışmıştır. Alınan bu önlemler, ağırlıklı olarak üretim kapasitesi ve tedarik sürecindeki olumsuz etkiyi azaltarak istihdamdaki sorunları çözebilecek nitelikteki parasal ve mali tedbirlerden oluşmaktadır. Bu tedbirler ise ağırlıklı olarak faiz indirimleri, varlık

alımları, likidite artırımı ve kredi destek paketlerinden oluşmaktadır (Adıgüzel, 2020: 192). Alınan tüm önlemler gerek mikro ölçekte firmaları ve tüketicileri gerekse makro ölçekte ülke ekonomilerini birçok açıdan olumlu ve olumsuz etkileyebilmektedir. Dış ticaret ise doğrudan makro ekonomik göstergeler ile ilişkili olduğu için alınan tüm önlemlerin, dış ticaret üzerinden de karşılık bulacağı beklenmektedir.

Uygulanan genişletici maliye politikaların temel amacı, özel sektörün finansman ve istihdam yapısının düzeltilmesidir. Bu vesile ile üretimine devam edebilecek firmalar, küresel ticarete ayakta kalabileceklerdir. Ayrıca gerçekleştirilen sosyal yardım paketleri üzerinden ise makro ekonominin tüketim boyutu ayakta tutulmaya çalışılmaktadır. Makro ekonomide tüketim alanında yaşanabilecek sorunlar ise talep yetersizliği yaratarak önemli iktisadi krizlere vesile olabilecektir. Korona virüsün talep boyutuyla yaratmış olduğu kriz en çok hizmet sektörünü etkilemiştir. İnsanlar evde çalışmaya başladığı için birçok sektör ihtiyarı harcamalarını düşürmüştür. Örneğin insanlar toplu taşıma, restoran, alış-veriş merkezleri, müzeler gibi kamusal alanlardan uzaklaşmışlardır. Bu alanlarda yaşanan ekonomik sorunlar ise zincirleme olarak diğer sektörleri de etkilediği için pandeminin yarattığı olumsuz etki dolaylı olarak birçok sektörde farklı boyutlarda yaşanmıştır. Hizmet ihracatının son yıllarda hızla arttığı düşünüldüğünde ise virüsün dış ticaret sektörlerindeki olumsuz etkisi daha da net anlaşılabilir.

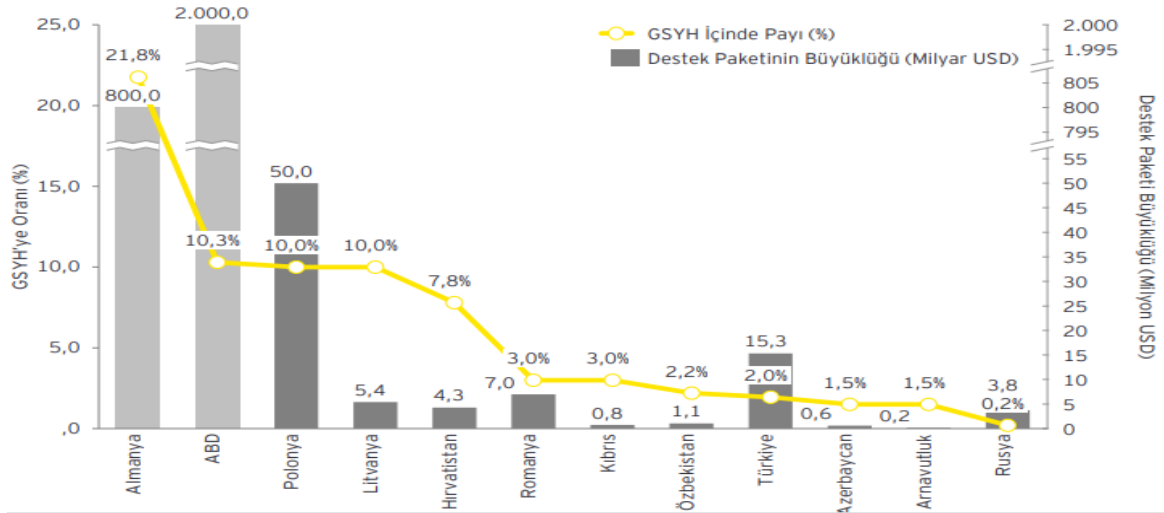
Pandemi salgınının etkilerini azaltmak için alınan önlemleri genel başlıklar halinde şu şekilde sıralamak mümkündür (Arslan ve Bayar, 2020: 91);

- Temel ve zorunlu ihtiyaçlar dışında birçok sektörde üretim faaliyetleri durdurulmuştur.
- Hizmet sektörü büyük çoğunlukla askıya alınmıştır.
- Ülkeye giriş-çıkışlar kapatıldığı için dış ticaret sektörüne önemli engeller getirilmiştir.
- Yurtiçi ve yurtdışı seyahat kısıtları getirilmiştir.
- Eğitim faaliyetleri durdurulmuş ve on-line eğitimler geliştirilmiştir.
- Özel sektör çalışanları (özellikle finans, sigortacılık... vb) home-ofis çalışmaya zorlanmıştır.

Korona virüse karşı sağlanan önlem paketleri dünya geneli için düşünüldüğünde, ülkelerin milli gelirlerinde önemli bir etki yarattığı söylenebilir. Milli gelirdeki bu etkinin ise ülkelerin ithalat taleplerini etkileyeceği bilinmektedir. Dolayısıyla pandeminin etkisinin artması, önlem paketlerinin kapsamını ve boyutunu da büyüteceği için ülkelerin makro ekonomik dengesi ile orta-uzun dönemde dış ticaret verilerini olumsuz etkileyecektir.

Aşağıdaki Şekil 1'den de görüleceği üzere özellikle küresel ticaretteki büyük aktörler, milli gelirlerinden destek paketleri için önemli oranlarda pay ayırmışlardır. Kıran (2020) çalışmasında bu yardım paketlerini derlemiş olup Almanya'nın 750 milyar \$, Fransa'nın 345 milyar \$, İtalya'nın 25 milyar \$ ve ABD'nin 2 trilyon \$ lık paketler sunduğunu belirtmiştir. Önlem paketlerindeki rakamların çok büyük kısmı ise firmaların finansman ihtiyacını karşılayacak, borçlarının döndürülmesine katkı sunacak ve üretimin devam etmesini sağlayarak istihdam sorununun çözülmesi için sunulan projelerde değerlendirilmiştir.

Şekil 1. Ülkelerin Covid-19 Destek Paketleri

*Destek paketinin milli gelire oranı %, paketin büyüklüğü milyar \$ olarak ifade edilmiştir.

Kaynak: EY, 2020: 10

Türkiye’de uygulanan önlem paketleri incelendiğinde ise hedef olarak diğer ülkeler ile aynı olmakla birlikte piyasaların ihtiyacı olan desteğin sağlanıp sağlanmadığı sürekli tartışılmaktadır. Konumuz itibariyle alınan önlemlerin firmalar üzerinden dış ticaret etkisi incelendiğinde, maliyetler üzerinden yeterli kaynak aktarımının sağlanamadığı söylenebilir. Bu sürecin sektörel bazda incelenmesi daha doğru sonuçlar ortaya koyacaktır. Örneğin sağlık sektöründe talep kaynaklı herhangi bir sorun yaşanmazken imalat ve hizmet başta olmak üzere birçok sektörde yeterli olmadığı görülmektedir.

4. Pandeminin Makroekonomik Değişkenler Üzerinden Dış Ticarete Etkisi

Dış ticareti etkileyen faktörlerin incelendiği ampirik çalışmalarda görülmektedir ki birçok makro ekonomik değişkenin doğrudan veya dolaylı olarak ithalat ve ihracat hacmi üzerinde etkinliği bulunmaktadır. Bu makro ekonomik göstergeler daha çok büyüme, enflasyon, cari açık, döviz kuru gibi değişkenlerdir. Yani bu değişkenlerde görülecek olumlu veya olumsuz bir gelişme, dış ticaret verilerini de etkileyecektir. Kuşku yoktur ki korona virüsün özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerindeki etkilerini ise bu değişkenler üzerinden görmekteyiz. Şüphesiz üretimde yaşanan sorunlardan dolayı birçok ülkenin durgunluk sürecine girmesi, büyüme verileri ile oluşan talep baskısı ve üretimdeki daralma gerekçesi gibi nedenler ile enflasyon verileri ilk akla gelenlerdir.

Yakın tarihe bakıldığında görülen en büyük finansal kriz olarak ifade edilen 2008 Küresel Krizin etkilerinin hala hissedildiği, özellikle AB ülkelerinde yaşanan durgunluğun yarattığı olumsuz havanın devam ettiği bir süreçte, 2020 yılında ortaya çıkan pandemi süreci, var olan iktisadi sorunları fazlasıyla büyütüştür. Daha da önemlisi, yaşanan bu yeni kriz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri fark gözetmeksizin tehdit etmektedir. Türkiye açısından düşünüldüğünde ise benzer durum söz konusudur. Zor geçen 2019 yılı sonrası 2020 yılından beklentiler birçok makroekonomik göstergede yüksek iken özellikle yatırımlardaki olumsuz gelişmeler ve döviz kurlarındaki istikrarsızlık, başta işsizlik ve enflasyon olmak üzere birçok makro ekonomik değişkende daha da olumsuz bir seyir göstermiştir.

Tablo 3: Türkiye Ekonomisinin Makro-Ekonomik Dengesi (2015-2020)

Değişken	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Büyüme (%)	6.1	3.2	7.5	2.8	0.9	0.5*
Enflasyon (%)	8.8	8.5	11.9	20.3	11.8	14.6
İşsizlik (%)	0.2	12	9.9	12.8	13,0	12.7**
Döviz (USD/TL)	2.92	3.52	3.79	5.32	5.95	7.43
İhracat (milyar \$)	151	149.2	164.5	177.2	180.8	169.5
İthalat (milyar \$)	213.6	202.2	238.7	231.2	210.3	219.4
Dış Tic. Dengesi(milyar \$)	-62.6	-52.9	-74.2	-54	-29.5	-49.9
Cari Denge (milyar \$)	-27,3	-26,8	-40,6	-20,7	8,7	38***
Bütçe Dengesi (%)	-1	-1.1	-1.5	-2	-2.9	3.6

*2020 ilk 9 aylık büyüme oranıdır. ** Ekim 2020 işsizlik oranıdır. *** Kasım 2020 verisidir.

Kaynak: TUIK ve TCMB

Temel göstergeler ele alındığında, pandemi sonrası makro ekonomik değişkenlerin dış ticaret rakamlarındaki etkisi Tablo 3'te görülmektedir. Tablo dikkatlice analiz edildiğinde; 2020 yılına kadar döviz kurlarında istikrarın yakalanabildiği, enflasyonda tek haneli rakamlara dönüş sinyalinin olduğu, cari dengenin pozitifte döndüğü görülmektedir. Bu veriler üzerinden dış ticaret açığının da 29,5 milyar dolara kadar düştüğü söylenebilir. Fakat büyüme rakamlarındaki olumsuz gidişat ile devamında işsizlik ve bütçe dengesinin ise kötüye gidişi, gelecek yıllar için iyi sinyal olarak görülmemektedir.

Makro ekonomik göstergelerin birçoğu dış ticareti etkilerken, bunlar arasında en önemli değişken olarak büyüme verileri gösterilebilir. Çünkü ülkenin ekonomik büyümesi üretim boyutuyla ihracatı, tüketim boyutuyla ise ithalatı doğrudan etkileyebilmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisi açısından düşünüldüğünde, literatürdeki çalışmalar da incelendiğinde, büyüme verilerinin dış ticarete daha da önem arz ettiği söylenebilir. Türkiye ekonomisi açısından büyüme verileri incelendiğinde, Türkiye ekonomisinin pandemi öncesinde 2019 yılında orta vadeli programın çok altında, %0,9'luk bir büyüme ile tamamladığı görülmektedir. 2020 yılını da pandemi etkisiyle daralan üretim alanlarından dolayı küçülmeye kapatacak olup 2021 yılında büyümenin tekrar pozitifte döneceği düşünülmektedir. Pandemi dolayısıyla alınan önlemler ve tüketim tarafında yaşanan sorunlar kapsamında, birçok sektörde üretiminde önemli kayıplar yaşanmıştır. Bunun bir başka gerekçesi ise pandeminin yarattığı ithal girdilerin üretiminin durması ve ülkeye girişinde yaşanan sorunlar olarak görülebilir.

Türkiye ekonomisinin büyüme verileri üzerine tahminlerde bulunan kurumlar incelendiğinde; AB Komisyonu Türkiye ekonomisinin 2020 yılında %5.4 daralacağını fakat 2021 yılı için %4.4 lük bir büyüme ile toparlanma sürecine gireceğini tahmin etmektedir. Fitch, 2020 yılı için %3.4 daralma beklemektedir. IMF, 2020 yılı için %5 küçülme öngörmektedir. Moody's ise 2020 yılında %5 lik daralma sonrası 2021 yılında %3,5 luk kısmi büyüme beklentisindedir (Adıgüzel, 2020: 195 ; Moody's, 2020: 3).

5. Pandeminin Sektörel Bazda Dış Ticarete Etkisi

Pandemi krizi tüm sektörleri olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Genel olarak olumsuz senaryolar üzerine bakış açısı mevcuttur. Fakat hijyenik ürünler, medikal, bazı gıda ürünleri gibi sektörlerde olumlu gelişmelerin yaşandığı, rakamlar analiz edildiğinde daha iyi görülmektedir. Özellikle hizmet sektörü başta olmak üzere sanayi sektörünün ise pandemi sürecinde olumsuz gelişmeler yaşadığı söylenebilir.

Başta turizm olmak üzere birçok hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalar gerek üretim gerekse dış ticarete küçülmeye gitmektedir. Bunun temel nedeni ise maliyetlerdeki yükselmedir. Tablo 4'te ki seçilmiş ülkelerdeki sektörler incelendiğinde maliyetlerde görülen şokların etkileri daha net anlaşılacaktır (Cinel, 2020: 131). Gerek pandeminin en çok etkilediği ülkeler gerekse diğerlerine bakıldığında, en çok etkilenen sektörün yine hizmetler sektörü olduğu anlaşılacaktır.

Tablo 4: Seçili Ülkelerdeki Üretim Maliyet Şokları

ÜLKE	SEKTÖRLER				
	Enerji	Madencilik	Tarım	İmalat	Hizmet
Arjantin	0.37	0.24	0.37	0.35	0.38
Brezilya	0.44	0.46	0.44	0.42	0.44
Çin	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50
Fransa	0.38	0.31	0.36	0.40	0.46
Almanya	0.43	0.37	0.40	0.45	0.47
İtalya	0.36	0.33	0.38	0.42	0.46
Meksika	0.41	0.38	0.39	0.42	0.41
Rusya	0.54	0.37	0.43	0.41	0.45
İngiltere	0.39	0.37	0.39	0.39	0.46
ABD	0.53	0.40	0.51	0.50	0.50
Türkiye	0.37	0.36	0.39	0.39	0.42

Kaynak: McKibbin and Fernando, 2020: 14

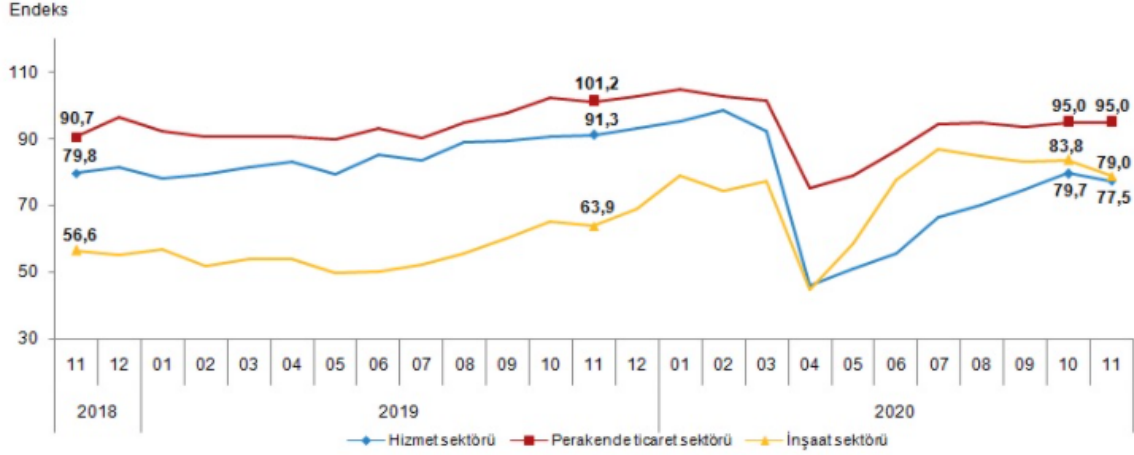
Üretim maliyetlerindeki sorunlar ülke bazında değerlendirildiğinde ise enerji sektöründeki en büyük şokun Rusya, madencilik sektöründe Çin, tarımda ABD, imalat sektöründe ve hizmette ise Çin ve ABD de yaşandığı görülmektedir. Özellikle imalat ve hizmet sektörlerinde dünyanın ilk iki ekonomisinin yaşadığı şokların, tüm dünyada küresel bir etki yaratacağı düşünülmektedir.

Tüm sektörlerde yaşanan şokların orta ve uzun dönemde tedarik zincirinde de küresel ekonomiyi olumsuz etkileyeceği görülmektedir. Tedarik sorunu yaşayan firmaların en büyük sıkıntısının ise yine üretim maliyetlerindeki artıştır. Çünkü ürettikleri malların çok büyük kısmını Çin'den tedarik eden firmalar, oradaki fabrikalar kapandıkça ya da üretimlerini durdurdukça, küresel boyutta ürünlerini pazara sunmakta sorunlar yaşamakta ve bu sorunlar ise küresel ticareti olumsuz etkilemektedir. Ayrıca pandemi sonrası dünya genelinde hammadde ve nihai ürün sıkıntısı yaşanmaktadır. Lojistik sektörünün yaşadığı sorunlar ise problemleri daha da arttırmıştır. Özellikle Çin ve ABD de yaşanan tedarik sorunları küresel bir durgunluk beklentisini de tetiklemektedir (Cinel, 2020: 132).

Türkiye ekonomisi üzerinden analizler yapıldığında, sektörel güven endekslerinin pandeminin en yoğun olduğu süreçlerde dip yaptığı görülmektedir. Şekil 3 incelendiğinde, pandemi sonrası sosyo-ekonomik hayatta

meydana gelen kısıtlamalar ve uygulanan destek paketlerinin sektörel güven endekslerinde kendini hissettirdiği söylenebilir. 2019 yılının son aylarında zirve yapan endeks değerlerinin, 2020 Şubat ayından sonra pandemin etkisinin artmasıyla dip yaptığı, alınan önlemler sonrasında ise tekrar yükselişe geçtiği ama yine de 2019 seviyelerinin altında kaldığı görülmektedir. Sektörel bazda değerlendirme yapıldığında ise en büyük düşüşün yine hizmet ve inşaat sektörlerinde yaşandığı söylenebilir.

Şekil 2: Sektörel Güven Endeksi, Kasım 2020

Kaynak: TUIK, 2020

Sektörel güven endekslerinde görülen değişimlerin ihracat rakamlarına da yansıdığı bilinmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere pandeminin olumlu ve olumsuz etkileri sektörel ihracat rakamlarına da yansımıştır. Genel olarak karşılaştırma yapıldığında 2020 de Türkiye ihracat rakamları %6,3 lük bir daralma yaşamış olup tarım ihracat rakamlarında %4,3 lük artış, sanayi ürünlerinde ise %7.6'lık ciddi bir daralma yaşanmıştır. Gerçekleştirilen tüm yorumların bu tabloda karşılık bulduğu görülmektedir. İthal girdiye dayalı bir üretim yapısına sahip olan sanayi sektörü, pandeminin etkisiyle küresel etkilerden dolayı ciddi bir daralma yaşamıştır. Fakat ithal girdi miktarının nispeten daha düşük olan sektörlerde ise bu kadar büyük bir küçülme görülmemektedir.

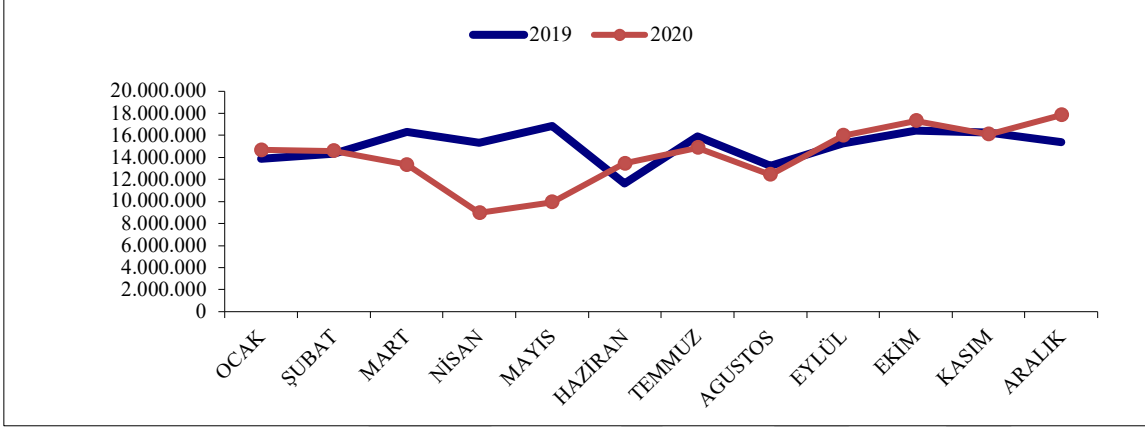
Tablo 5: Sektörel Bazda İhracat Rakamları (1.000\$)

SEKTÖRLER	2019	2020	DEĞİŞİM (%)
Tarım	23.373.664	24.369.143	4.3
Sanayi	138.189.577	127.645.230	-7.6
Madencilik	4.310.206	4.272.391	-0.9
Toplam	165.873.447	156.286.764	-5.8
Muaf İhracat ile Antrepo ve Serbest Bölgeler Farkı	14.959.275	13.227.403	-11.6
GENEL İHRACAT TOPLAMI	180.832.722	169.514.167	-6.3

Kaynak: TIM, 2020

Yıllık olarak incelenen sektörel ihracat rakamları aylık bazda incelendiğinde pandeminin etkisi daha net görülecektir. Öncelikle Türkiye toplam ihracat rakamları üzerinden Şekil 4 incelendiğinde genel olarak 2019 ile aynı seviyede giden ihracat rakamları Şubat-Haziran aylarında yani pandeminin etkisinin en yoğun olduğu aylarda açıldığı görülmektedir. Fakat Haziran ayı itibariyle toparlanma süreci yaşanmış kısmen 2019 yılı verilerinin aylık bazda aşıldığı da görülmüştür.

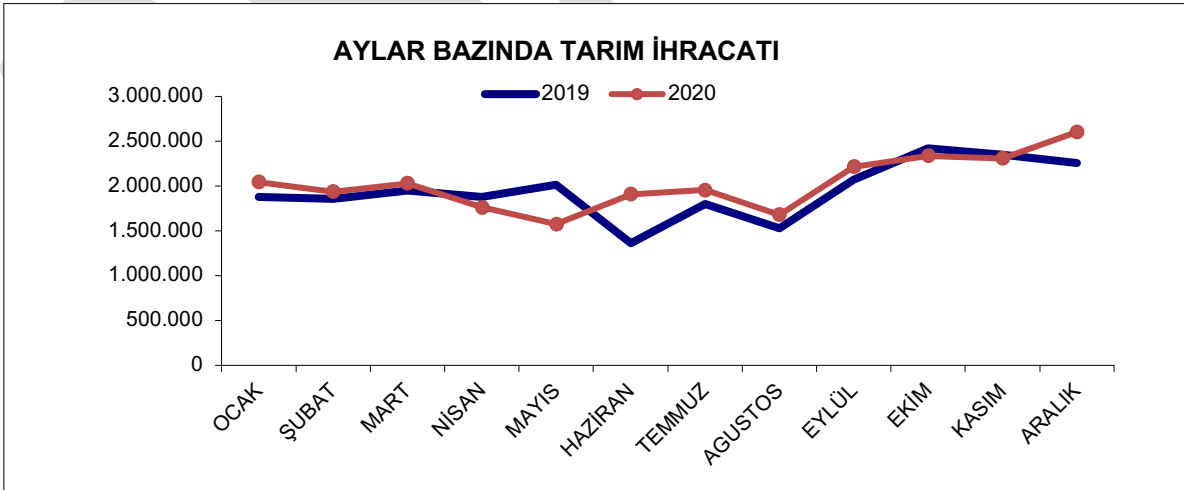
Şekil 3: Aylar Bazında Toplam İhracat

Kaynak: TUIK, 2020

Sektörel açıdan aylar bazında ihracat rakamları incelendiğinde ise; Şekil 5'te tarım ihracatı rakamları ile başlanabilir. Tablo 5'te de görüldüğü üzere tarım ihracatı genel olarak 2020 yılında artış göstermekle birlikte, sadece Nisan-Mayıs aylarında düşüş yaşamıştır. Bunda pandeminin etkisi olabileceği gibi mevsimsel etkilerde yaşanmış olacağı düşünülmektedir.

Şekil 4: Aylar Bazında Tarım İhracatı

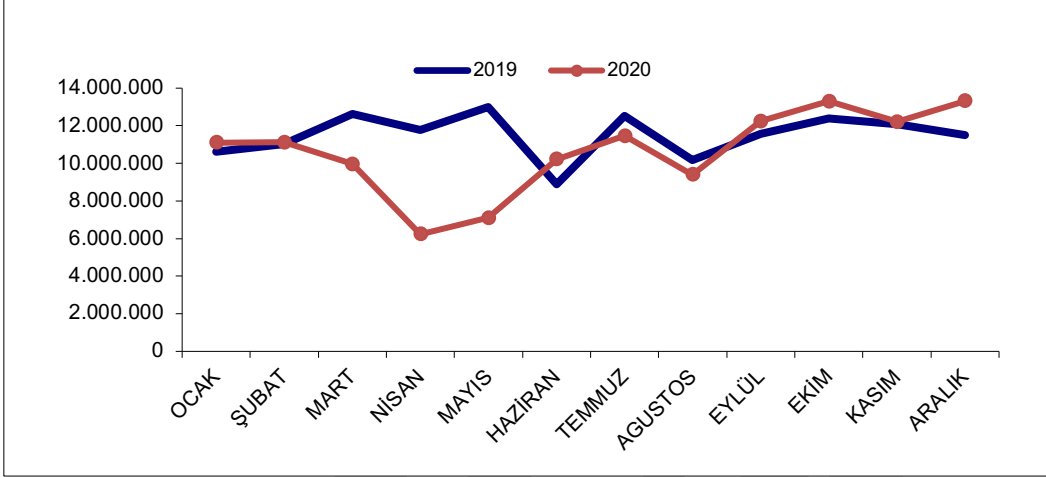

Kaynak: TUIK, 2020

Tarım sektöründe yapılan yorumlar sanayi sektörü için yapılamamaktadır. Sanayi sektöründe toplam ihracat verilerinde olduğu gibi pandeminin en yoğun olduğu aylarda yani Şubat-Haziran döneminde ciddi bir

daralma yaşanmıştır. Şubat ayı itibariyle başlayan sanayi ihracatındaki düşüş Nisan ayı itibariyle dip yapmış olup yükselişe geçmiştir. Devamında ise yıl sonuna kadar 2019 rakamlarını zaman zaman geçtiği fakat toplamda 2019 yılının çok altında bir sanayi ihracatı performansının gerçekleştirildiği görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere ithal girdilerin yoğun kullanıldığı sanayi üretiminde, pandemi etkisi dolayısıyla ithalatta yaşanan sıkıntılar, Çin'deki üretimin daralması ile Türkiye'de de yoğun bir şekilde hissedilmiş ve ihracat rakamlarına yansımıştır.

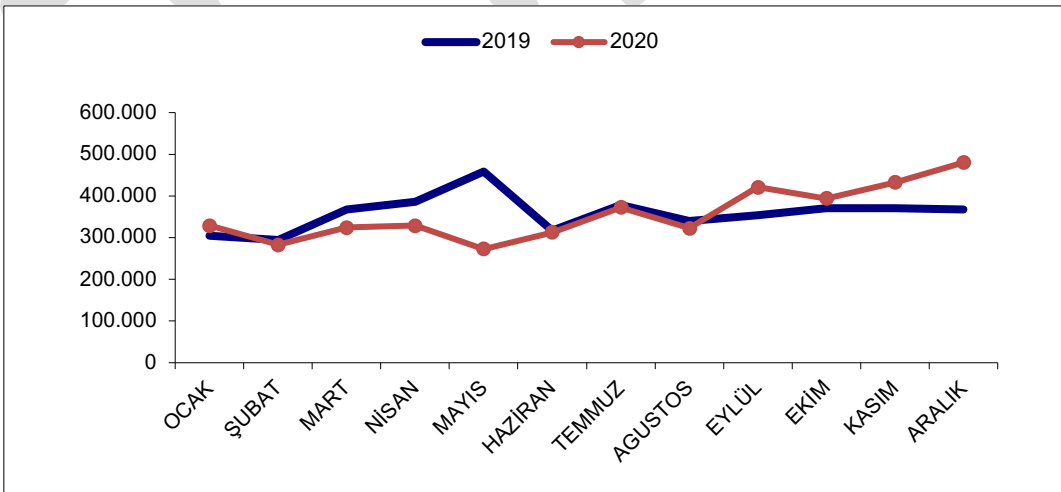
Şekil 5: Aylar Bazında Sanayi İhracatı

Kaynak: TUIK, 2020

Sektörel analizde son olarak madencilik sektörüne bakıldığında, sanayi sektöründeki benzer tablonun yaşandığı söylenebilir. Şubat ayı itibariyle 2019 verilerinin çok altına düşen madencilik sektörü ihracat rakamları, Haziran ayı itibariyle toparlanmış olup Ağustos ayından sonra ise 2019 verilerinin üstünde seyir etmiştir. Fakat genel toplamda madencilik ürünleri ihracat rakamlarında yaklaşık %11lik bir daralma dikkat çekmektedir.

Şekil 6.:Aylar Bazında Madencilik İhracatı

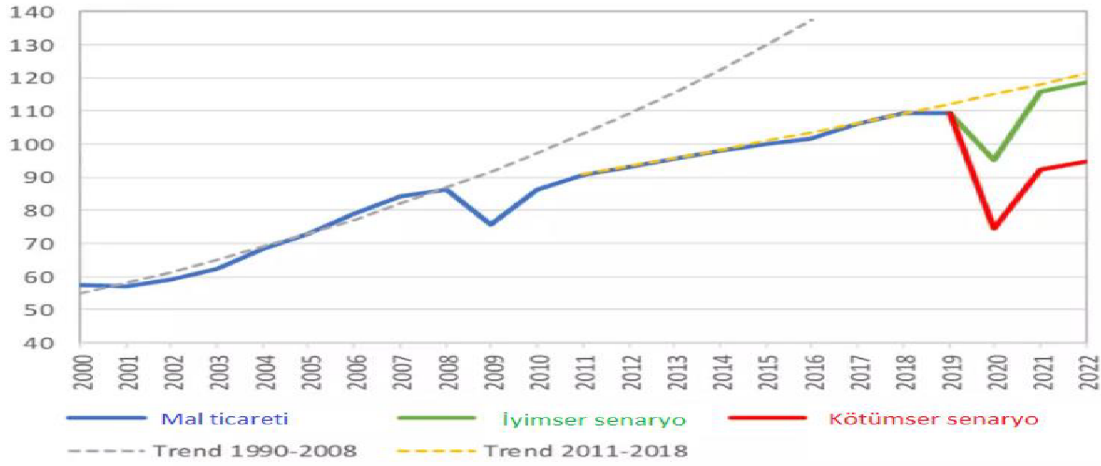
Kaynak: TUIK, 2020

6. Pandeminin Türkiye ve Dünya Dış Ticaretine Etkisi

Pandemi etkisinin dış ticaret üzerindeki etkisinin temel belirleyicisi, belirsizlik üzerine kurgulanmaktadır. Belirsizliğin getirmiş olduğu talep yapısındaki dalgalanmalar, maliyetlerdeki artışlar ve yatırım kararları gibi faktörler dış ticaret potansiyelini dolaylı ve doğrudan etkileyebilmektedir.

İktisat biliminde belirsizlik ve risk kavramları birçok alanda tartışılmaktadır. Redy (2020) çalışmasında belirsizliği, riskin aksine doğrudan bir olasılık atanamayan sonuçlar içerdiğini belirtmektedir. Ekonomi bilimi, piyasalarda temel belirsizliklerin varlığında karar vermek için sınırlı kaynaklar kullanmaktadır. Daha büyük belirsizlikleri ise olası sonuçların kolayca tahmin edilemediği bir durum olarak ifade eder. Pandemi sürecinin yaratmış olduğu belirsizlik, ikinci tanıma girmekte olup bu durum Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) Şekil 7'de görülen iyi ve kötü senaryolarında da görülebilmektedir.

Şekil 7. Dış Ticaret Tahminleri

Kaynak: WTO, 2020

Dünya ticaretine bakıldığında 2019 yılında düşüş eğiliminin başladığı görülmektedir. Pandeminin etkisiyle dış ticaret sektörlerinde görülen yavaşlama dünya genelinde ekonomik durgunlukları tetiklemiştir. WTO, 2020 yılında kötümser bir senaryo ile küresel piyasalarda %9'luk negatif büyüme öngöçürürken, IMF bu daralmayı %4,2 olarak belirlemiştir. Birleşmiş Milletler ise daha iyimser yaklaşarak küresel piyasalarda %1'lik bir daralma yaşanacağını tahmin etmektedir. Görüldüğü üzere uluslararası piyasalarda etkin olan üç büyük kurumun büyüme tahminlerinde dahi bir belirsizlik söz konusudur (Akçacı ve Çınaroğlu, 2020: 450). Bu nedenle pandemi sürecinin dış ticaret bağlamında ekonomik etkilerini tahmin etmek oldukça güçtür.

Tablo 6: WTO Küresel Ticaret Tahmini (%)

BÖLGE	İHRACAT				İTHALAT			
	İyimser Senaryo		Kötümser Senaryo		İyimser Senaryo		Kötümser Senaryo	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021	2020	2021
Avrupa	-12.2	20.5	-32.8	22.7	-10.3	19.9	-28.9	24.5
Kuzey Amerika	-17.1	23.7	-40.9	19.3	-14.5	27.3	-33.8	29.5

Asya	-13.5	24.9	-36.9	36.1	-11.8	23.1	-31.5	25.1
Güney ve Merkez Amerika	-12.9	18.6	31.3	14.3	-22.2	23.2	-43.8	19.5
Diğer Bölgeler	-8	8.6	-8	9.3	-10	13.6	-22.6	18

Kaynak: WTO, 2020

Dünya Ticaret Örgütü (WTO) raporunda hem iyi hem kötü senaryoya göre dünya ticaretinde daralma beklenmektedir. Bölgesel bazda düşünüldüğünde ihracattaki en büyük düşüş Kuzey Amerika, ithalatta ise Güney Amerika bölgesidir. Tüm bölgelerde küresel ticarete 2021 yılı itibariyle toparlanma öngörülmektedir.

Küresel ticarete, dünya piyasalarında güçlü olan Çin, ABD ve AB gibi ülke / ülke gruplarının etkisi çok büyüktür. Dolayısıyla bu ülkelerden birine gelebilecek bir şok, tüm dünyayı etkisi altına alacaktır. Pandemi krizinin başladığı Çin ekonomisi üzerinden bu durum değerlendirildiğinde, süreç daha iyi anlaşılacaktır. Dünya Bankası (World Bank) verilerine göre Çin ekonomisinde dış ticaret hacmi, 2019 yılına kadar sürekli artarken 2020'nin ilk ayında ihracat %37 oranında azalmış, ithalat ise %21 düşmüştür. Daha da önemlisi 2020 yılının ilk iki ayında Çin ekonomisi ilk defa dış ticaret açığı vermiştir. Çin dış ticaret hacminin toplamda %22 oranında azalması ise dünya ticaretinin %2,6'sına denk gelmektedir. 2018 verilerine göre dünya toplam mal ticareti 39,5 trilyon dolar iken Çin tek başına 4,6 trilyon dolarlık bir ticaret hacmine sahiptir. Bu verilerden çıkartılabilecek temel sonuç ise şudur; 2020 yılı ilk çeyreğinde dünya ticaretindeki %2,6'lık daralma sadece Çin kaynaklıdır.

Aşağıdaki Tablo 7 incelendiğinde AB ülkeleri, Çin ve ABD'nin küresel milli gelir ve ticareti içindeki potansiyelleri görülmektedir. Küresel piyasalardaki en büyük üç gücün küresel ticaretteki payları toplamı %55, milli gelirdeki payları ise %61 civarındadır. Rakamlardan da anlaşıldığı üzere bu üç bölgede yaşanılacak küçük bir sarsıntı, dünya piyasalarında etkisini hissettirecektir. Pandemi süreci ile 2008 yılında ABD merkezli çıkan finansal krizin etkilerinde de bu durum rahatlıkla gözlemlenebilmiştir.

Tablo 7: Çin-ABD-AB'de %10'luk Daralmanın Küresel Etkisi

2018 Baz Yılı	Bölge Milli Gelirindeki %10'luk Daralmanın Küresel Milli Gelire Etkisi	Bölge Ticaretindeki %10'luk Daralmanın Küresel Ticarete Etkileri
AB	-2.1	-3.4
Çin	-1.6	-1.05
ABD	-2.4	
Toplam	-6.1 (Küresel Milli Gelirdeki Kayıp)	-5.5 (Küresel Ticaretteki Kayıp)

Kaynak: Şanlı, 2020: 629

Asya'da başlayan ve öncelikle üretim üzerinde önemli bir baskı yaratan pandemi süreci zamanla küresel talepte de olumsuz etkiler yaratmaya başlamıştır. Sanayi, turizm, hizmetler sektörü gibi birçok alanda sıkıntılar yaratan pandemi krizi, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin makro ekonomik göstergelerinde önemli tahribatlar yaratmıştır. Bu göstergelerin başında ise dış ticaret gelmektedir. Pandemi krizi, çok kısa sürede küresel piyasalardan da kaynaklı olarak dış ticaret istatistiklerinde etkisini göstermiştir. Pandeminin dış ticaret verilerindeki etkisi aşağıdaki tablolarda daha net görülmektedir.

Tablo 8: Pandemi Sürecinde Türkiye de Dış ticaret (1.000\$)

Aylar	İhracat				İthalat			
	2019	Değişim	2020	Değişim	2019	Değişim	2020	Değişim
Ocak	13 874 826	6.1	14 686 572	5.9	16 164 884	-27.1	19 204 848	18.8
Şubat	14 323 043	3.6	14 590 645	1.9	16 056 514	-19.2	17 633 155	9.8
Mart	16 335 862	0.0	13 337 964	-18.4	18 250 476	-18.0	18 811 078	3.1
Nisan	15 340 620	5.6	8 971 149	-41.5	18 073 148	-14.8	13 552 381	-25.0
Mayıs	16 855 105	11.1	9 945 551	-41.0	18 542 348	-20.0	13 387 712	-27.8
Haziran	11 634 654	-14.8	13 441 949	15.5	15 064 477	-2.9	16 309 798	8.3
Temmuz	15 932 005	7.9	14 874 577	-6.6	19 229 147	-8.2	17 708 055	-7.9
Ağustos	13 222 876	2.3	12 442 672	-5.9	15 563 708	0.0	18 743 115	20.4
Eylül	15 273 580	0.2	15 976 635	4.6	16 940 637	0.1	20 835 366	23.0
Ekim	16 410 782	-1.1	17 308 722	5.5	18 176 463	10.8	19 702 772	8.4
Kasım	16 242 650	-0.9	16 093 928	-0.9	18 228 385	11.9	21 128 179	15.9
Aralık	15 386 718	5.1	17 843 802 097	15.9	20 055 014	19.8	22 380 734	11.6
TOPLAM	180 832 722	2.1	169 514 167 033	-6.30	210 345 203	-9.0	219 397 191	4.3

Kaynak: TUIK, 2021

Türkiye dış ticaret rakamları ayrıntılı bir şekilde analiz edildiğinde, ihracat alanında son yıllarda önemli oranda artışlar yaşandığı, 2019 yılı itibariyle 180 milyar dolarlık seviyenin aşıldığı görülmektedir. Bu seviye bir önceki yıla göre %2,1'lik artışı ifade etmektedir. Fakat dış ticaret sadece ihracat rakamlarından ibaret değildir. İthalat rakamlarının da analize dahil edilerek dış ticaret dengesi üzerinden genel yorumlar ve çıkarımların yapılması daha gerçekçi olacaktır. İthalat verilerine bakıldığında, hala önemli oranda dış ticaret açığının yaşandığı ve 2019 itibariyle bu rakamın 30 milyar dolara yaklaştığı görülmektedir.

Dış ticaret dengesindeki nispeten olumlu görünen havanın 2020 yılına pandeminin de etkisiyle sonlandığı görülmektedir. Rakamlar incelendiğinde, ihracat cephesinde pandeminin etkisinin en yoğun olduğu Mart-Nisan-Mayıs aylarında %40'ların üzerinde kayıplar olduğu dikkat çekmektedir. Daha sonra gerek alınan önlemler gerekse kamusal destekler ile küresel piyasalarda yaşanan kısmi toparlanma ile düzeltme hareketleri yaşanmıştır. Fakat ihracat boyutuyla incelendiğinde 2020 yılında %6,30'luk bir kayıp söz konusudur.

İthalat cephesinde de benzer yorumlar yapılabilmektedir. Pandeminin yarattığı talep yetersizliği ve sınırlara getirilen engeller, lojistik sektöründe yaşanan sorunlar ile birlikte ithalat talebinde, bulunduğumuz temel ülkelerdeki üretim sıkıntısından dolayı özellikle Nisan-Mayıs aylarında %25'in üzerinde düşüşler dikkat çekmektedir. Fakat pandeminin etkisinin kısmen azalması ve küresel üretimin toparlanması ile ithalattaki kayıplar, yıl sonuna doğru azalmış, bir önceki yıla göre ithalatta yaklaşık %1'lik artış yaşanmıştır.

Tablo 9: Pandemi Sürecinde Dış Ticaret Dengesi

Aylar	Dış Ticaret Dengesi				Karşılama Oranı	
	2019	Değişim	2020	Değişim	2019	2020
Ocak	-2 290 058	-74.8	-4 518 352	97.3	85.8	76.5
Şubat	-1 733 471	-71.3	-3 042 560	75.5	89.2	82.7
Mart	-1 914 614	-67.7	-5 473 938	185.9	89.5	70.9
Nisan	-2 732 528	-59.0	-4 581 483	67.7	84.9	66.2
Mayıs	-1 687 243	-79.0	-3 442 610	104.0	90.9	74.3
Haziran	-3 429 824	-41.7	-2 868 690	-16.4	77.2	82.4
Temmuz	-3 297 143	-46.7	-2 834 722	-14.0	82.9	84.0
Ağustos	-2 340 832	-11.3	-6 301 595	169.2	85.0	66.4
Eylül	-1 667 057	-1.0	-4 862 338	191.7	90.2	76.7
Ekim	-1 765 682	-1039.3	-2 405 480	36.2	90.3	87.8
Kasım	-1 985 735	-2270.6	-5 053 091	154.5	89.1	76.1
Aralık	-4 668 296	122.4	-4 530 386	-3.0	76.7	79.8
TOPLAM	- 29 512 481	-45.3	-49 915 247	69.1	86.0	77.2

Kaynak: TUIK, 2021

Dış ticarete ilişkin yapılması gereken ve objektif karşılaştırma kriterleri olarak düşünüldüğünde, dış ticaret dengesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranının daha gerçekçi olduğu söylenebilir. İhracat ve ithalat verilerinde görülen bu değişim dış ticaret dengesi ile ihracatın ithalatı karşılama oranına da yansımıştır. Tablo 9 incelendiğinde, ihracat ve ithalat verilerinde görülen bu değişimin, dış ticaret dengesi ile ihracatın ithalatı karşılama oranına da yansıdığı görülecektir. 2019 yılında dış ticaret dengesi açısından son yıllara göre daha iyi bir performans gösteren Türkiye ekonomisi, ihracatın ithalatı karşılama oranının %90'lara kadar yükseldiği bir durumdan, pandemi sürecinde %66'lara gerilediği görülmektedir. Her ne kadar pandeminin yarattığı küresel etkiler ile bu oranlar açıklansa da Türkiye ekonomisinin üretim yapısının ithal girdilere bağlı olması da krizi derinleştirmiştir.

Tablo 10: En Fazla İhracat Yapılan 20 Ülke

SIRA	ÜLKE	2019		2020		Değişim
		Değer	Pay	Değer	Pay	
1	Almanya	15 325 858	9.3	14 405 668	9.5	-6.0
2	İngiltere	10 395 758	6.3	10 130 974	6.7	-2.5
3	Irak	9 254 907	5.6	8 160 330	5.4	-11.8
4	ABD	8 207 380	5.0	9 101 331	6.0	10.Eyl
5	İtalya	9 003 773	5.4	7 228 109	4.8	-19.7
6	Fransa	7 275 013	4.4	6 384 067	4.2	-12.2
7	İspanya	7 519 278	4.5	6 045 316	4.0	-19.6
8	Rusya	3 758 174	2.3	4 028 247	2.7	7.Şub
9	Hollanda	5 346 612	3.2	4 679 652	3.1	-12.5

10	İsrail	4 036 699	2.4	4 198 472	2.8	4.0
11	Romanya	3 790 516	2.3	3 531 320	2.3	-6.8
12	Polonya	3 198 712	1.9	3 108 873	2.0	-2.8
13	Çin	2 498 869	1.5	2 577 831	1.7	3.Şub
14	Belçika	3 122 465	1.9	3 187 077	2.1	2.Oca
15	Mısır	3 133 627	1.9	2 781 288	1.8	-11.2
16	BAE	3 258 496	2.0	2 353 623	1.6	-27.8
17	Bulgaristan	2 473 811	1.5	2 374 002	1.6	-4.0
18	İran	2 491 250	1.5	1 928 283	1.3	-22.6
19	Ukrayna	1 970 352	1.2	1 869 868	1.2	-5.1
20	Fas	2 105 868	1.3	1 833 748	1.2	-12.9

Kaynak: TUIK, 2021

Türkiye yapmış olduğu ihracatın %60'ından fazlasını 20 ülkeye gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla bu ülkeler ile yaşanan potansiyel sorunlar kümülatif hesaplamada tüm dış ticaret verilerini etkileyebilmektedir. Bu ülkelere de bakıldığında, 2020 yılı çoğu ülkede %10 civarında kayıp ile kapatılmıştır. Pandeminin en çok etkilediği İtalya, İspanya, İran gibi ülkelerde bu kayıpların daha fazla olduğu görülmektedir. Fakat ABD, Rusya, Çin gibi büyük ekonomilere yapılan ihracatta ise artışlar yaşandığı görülmektedir.

Tablo 11: En çok İthalat Yapılan 20 Ülke

SIRA	ÜLKE	2019		2020		Değişim
		Değer	Pay	Değer	Pay	
1	Almanya	17 266 405	9.1	19 321 200	9.8	11.9
2	Çin	17 261 151	9.1	20 537 750	10.4	19.0
3	Rusya	20 754 896	10.9	15 863 805	8.1	-23.6
4	İsviçre	3 082 662	1.6	7 096 927	3.6	130.2
5	İtalya	8 425 510	4.4	8 126 913	4.1	-3.5
6	ABD	10 874 984	5.7	10 669 996	5.4	-1.9
7	Fransa	6 043 191	3.2	6 158 151	3.1	1.9
8	İspanya	4 031 699	2.1	4 427 242	2.2	9.8
9	Irak	2 353 900	1.2	7 371 109	3.7	213.1
10	İngiltere	4 923 790	2.6	5 006 060	2.5	1.7
11	G. Kore	5 351 822	2.8	5 216 292	2.6	-2.5
12	BAE	3 958 247	2.1	5 013 631	2.5	26.7
13	Hindistan	6 074 845	3.2	4 356 321	2.2	-28.3
14	Japonya	3 316 203	1.7	3 313 055	1.7	-0.1
15	Hollanda	2 914 539	1.5	3 218 437	1.6	10.4
16	Belçika	2 870 510	1.5	3 365 289	1.7	17.2
17	Polonya	2 340 818	1.2	2 707 045	1.4	15.6
18	Brezilya	2 428 806	1.3	2 960 973	1.5	21.9
19	Çekya	2 069 948	1.1	2 447 864	1.2	18.3
20	Romanya	2 471 499	1.3	2 456 871	1.2	-0.6

Kaynak: TUIK, 2021

Türkiye'nin ithalat verilerine bakıldığında ise toplam dış alımın %70'inin Tablo 11'de görülen 20 ülke üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Türkiye'nin ithal taleplerinin arasında ağırlıklı olarak

hammadde ve yarı mamul mallar bulunmaktadır. Bu nedenle başta enerji girdisi ithalatı olmak üzere ürünlerin büyük kısmı belli ülkeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu ülkelerin başında ise Almanya, Çin, Rusya gibi ülkeler gelmektedir. Pandeminin getirdiği yeni dünya düzeninde, özellikle teknoloji ürünlerinin talebinde yaşanan patlamanın ithalat verilerine de yansdığı söylenebilir. Hammadde ve yarı mamul malların dışında G.Kore, Japonya, ABD gibi teknoloji ürünlerinde önde olan ülkelerin ithalat taleplerinde artışların olabileceği tahmin edilmektedir. İthalat verilerine bakıldığında ise genel olarak ihracatın tersine pozitif rakamların olduğu dikkat çekmektedir. İsviçre ve Irak gibi ülkelerde olağanüstü artışlar görülürken Rusya ve Hindistan'dan yapılan alımların %20'nin üzerinde azaldığı dikkat çekmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Dış ticaret sektörü analizlerinde ihracat ve ithalat ayrı ayrı değerlendirilmeli, çıkan sonuçlar ve önermeler ihracat alanıyla ayrı ithalat boyutuyla ayrı değerlendirmelere tabi olması gerekir. İhracat boyutuyla düşünüldüğünde, ülke ekonomisinde gerek üretim gerekse istihdam yapıları ile doğrudan ilişkili bir sektör olduğu görülmekte olup ülkeye kazandırdığı döviz ile de milli gelire ve cari dengeye etkisi olan önemli bir makro ekonomik değişkendir. İthalat kısmında ise Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ağırlıklı olarak hammadde ve yarı mamul mallar üzerine kurulu bir ithalat sistemi olduğu için yine üretim alanında etkinliği yüksek bir makro ekonomik gösterge olduğu söylenebilir. İthalat potansiyelinin artması, ülkeden döviz çıkışı olarak yorumlandığında olumsuz bir iktisadi süreç olarak algılsa da ithal ürünlerin ülkede yarattığı dinamiklerin doğru analiz edilmesi durumunda, enflasyondan GSİH'ya kadar birçok alanda etkinliği olan bir gösterge olduğu söylenebilir.

İhracat ve ithalatın toplam etkisi (X-M) olarak düşünüldüğünde ise dış ticaretin milli gelire de etkisi olan ve üzerinde önemli politika önermelerinin geliştirilmesi gereken alan olduğu görülmektedir. İktisadi getirilerinin yanı sıra küresel dünyada dış ticareti güçlü olan ülkelerin söz sahibi olduğu düşünüldüğünde, sosyal ve siyasi etkilerinin de hesaba katılması gerektiği anlaşılmaktadır.

İktisadi, sosyal ve siyasi alanda bu kadar etkinliği yüksek olan bir göstergenin, özellikle gelişmekte olan ülkeler için düşünüldüğünde küresel rekabet açısından en çok dikkat edilmesi gereken ve üzerinde gelişim sağlanması zorunluluğu olan bir göstergedir. Bu nedenle dış ticaret ile ilgili literatür incelendiğinde, mikro açıdan firmaları, makro açıdan ise kamu ekonomisini ilgilendiren politika önermelerinin yapıldığı çalışmalar yoğunluktadır. Bu çalışmada, pandemi sürecinin yaratmış olduğu etkinin dış ticaret üzerindeki yansımaları araştırılmıştır. Araştırmada genel olarak pandeminin yarattığı olumlu ve olumsuz etki öncelikle küresel ticaret, ardından ise Türkiye ekonomisi üzerinden analiz edilmiştir. Geçmiş yıllarda yaşanan benzer salgın hastalıkların da araştırıldığı çalışmada alınan önlemlerin dış ticarete etkisi ve makro ekonomik değişkenler üzerinden pandeminin dış ticaret sektörlerinde yarattığı değişim rakamları ile araştırılmış ve yorumlanmıştır. Çalışmanın sonunda ise pandeminin sektörel ve Türkiye dış ticareti bazlı etkileri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Yapılan tüm araştırmalarda ve rakamların analiz edilmesinde anlaşılmaktadır ki Türkiye ekonomisinin dış ticaret yapısı oldukça kırılgandır. Küresel dünyaya uyum sağlamış gelişmekte olan ülkelerin genelinde olduğu gibi Türkiye'de de bu durum çok açık bir şekilde hissedilmektedir. Özellikle dış ticaret partnerlerimizde yaşanan olumlu veya olumsuz bir gelişmenin direk rakamlara yansdığı görülmektedir. Pandemi sürecinin küresel bir kriz haline gelmesinden de görülmektedir ki dış ticaret hem üretim hem de tüketim boyutuyla oldukça fazla etkilenmiştir. Dış ticaretteki bu etkinin yansımaları da birçok makro ekonomik göstergede kendini hissettirmektedir. Özellikle dış ticaret açığının artması, yani ihracatta yaşanan daralma ve ithalata olan bağılılığının artması durumunda, döviz kurlarında artış baskısı daha da artmıştır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, ülkeye döviz girdisi sağlayan temel alan dış ticaret sektörleridir. Bu alanda beklenen girdi sağlanamazsa, bu olumsuz gidişat cari denge üzerinden ödemeler bilançosuna da yansacaktır. Böylece enflasyondan, işsizliğe, dış borç yükünden bütçe açığına kadar birçok alanda olumsuz tablolar ortaya çıkacaktır.

Pandemi sürecinin hassasiyeti ve dış ticaret üzerindeki etkisi vurgulandıktan sonra yapılması gerekenler üzerine geliştirilen politika önermeleri üç başlık altında incelenebilir. Bunlar kamusal politikalar, firmalar ve yeni araştırmacılar üzerine politika önermeleri şeklinde yorumlanabilir:

Kamusal Politika Önermeleri

✓ Küresel rekabette en temel unsurlarından birisi enflasyondur. Fiyatlar genel seviyesi yüksek olan ülkelerin ihracat piyasalarında fiyat rekabeti yapamayacağı ortadadır. Bu nedenle enflasyonla mücadele politikalarının geliştirilmesi özellikle pandemi sürecinde oldukça önemlidir.

✓ Dış ticaret firmalarının yaşamış olduğu temel sorun sürece ilişkin zaman zaman karşılaştığı yoğun bürokrasidir. Son yıllarda e-devlet uygulamalarında bu sorunların büyük kısmı çözülmüş olmakla birlikte, rakiplere göre daha hızlı hareket edebilmek adına mevzuata dair bürokratik süreçlerin minimize edilmesi gerekmektedir.

✓ Pandemi sürecinin ön plana çıkardığı gıda, medikal tekstil, sağlık gibi sektörlerde kamusal desteklerin artırılması büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda gerçekleştirilen bölgesel teşvik politikaları yerine sektörel teşvik politikaları tekrar gözden geçirilmeli ve kritik sektörlerde uygulanabilirliği artırılmalıdır.

✓ Firmaların pandemi sürecinde yaşamış olduğu en önemli sorun maliyetlerdeki artışlardır. Üretim sürecindeki temel maliyetlere bakıldığında ise vergi yükünün hala yüksek olduğu sektörler bulunmaktadır. Bu kapsamda kamu bütçesi ve disiplini de gözetilerek vergi politikalarının tekrar güncellenmesi rekabette rahatlatma yaratacaktır.

✓ Kayıtdışı ekonomi ile mücadele her sektörde önemli olduğu kadar dış ticaret alanında da dikkat edilmesi gereken bir sorundur. Piyasada kayıtdışı faaliyetlerden dolayı oluşan rekabet üstünlüğüne karşılık denetim faaliyetlerinin yoğunlaştırılması ve kayıtdışılığı gerektiren alanlarda yeni düzenlemeler ile sorunların çözümü, uzun dönemli politikalar için gereklidir.

✓ Üretim ve istihdam yapısı düşünüldüğünde piyasanın büyük kısmı KOBİ niteliğinde firmalar üzerinden gelişmektedir. Bu nedenle alınacak önlemler ile verilecek desteklerde, KOBİ niteliğindeki firmaların ön planda tutulması önerilmektedir.

✓ Türkiye dış ticaret yapısı incelendiğinde özellikle ihracat pazarının %50'sine yakını AB ülkeleri oluşturmaktadır. Pandemi gibi küresel krizler durumunda ise pazar çeşitliliğine gidilmemesi riski daha da büyümektedir. Bu nedenle Pazar çeşitliliğinin artırılması adına yeni pazarlar oluşturmak ve bu kapsamda serbest ticaret anlaşmaları şeklinde yeni pazarlar yaratmak, kamusal politikaların olmazsa olmazıdır.

✓ Kriz anında en kolay ve en hızlı ticaret yapılacak alan komşu ülkelerdir. Gerek yapılan anlaşmalardan dolayı maliyetlerin düşük olması gerekse de lojistik maliyeti avantajlarından dolayı sınır ticareti her dönem büyük avantajlar yaratmaktadır. Pandemi sürecinde de sınır ticaretini geliştirecek politikaların geliştirilmesi, dış ticaret sektörünü rahatlatacaktır.

Firma Önermeleri

✓ Sadece pandemi süreci değil her durumda firmaların küresel rekabette ayakta kalabilmesi için mutlaka katma değeri yüksek ürünler üreterek piyasaya girmeleri gerekmektedir.

✓ Firmalar, pandemin yaratmış olduğu piyasa değişikliklerini ve yapısını doğru analiz etmeli ve sektördeki değişikliklere göre ürün yelpazesini geliştirmelidir.

✓ Yapılacak yeni yatırımlarda mutlaka pandeminin ön plana çıkardığı sektörlerle öncelik verilmelidir.

✓ Pandemi sürecinden sonra tüketici güzünde sağlık daha da fazla ön plana çıktığı için üretilen ürünlerin gerekli sağlık sertifikasyonlarının sağlanarak, piyasada güvenilir firma imajı oluşturulması çok önemlidir.

✓ Ekonomik kriz, savaş, deprem gibi yapısal kırılmaların olduğu dönemlerde markalaşmış firmalar ayakta kalabilmektedir. Bu nedenle firmalar markalaşma sürecini tamamlamalı, küresel piyasalarda ürün ve hizmet kalitesiyle adından söz ettiren markalar yaratmalıdırlar.

✓ Pandemin yarattığı en önemli değişim gerek sosyal hayatta gerekse üretim boyutuyla düşünüldüğünde dijital dönüşümdür. Yeni dünya düzeni olarak ifade edilen bu sürece, firmalar gerekli dijital dönüşümlerini tamamlamalı, teknolojik hamlelerde geride kalmadan maliyetleri minimize edebilecek ar-ge yatırımlarıyla üretimlerine devam etmelidirler.

✓ Belirtilen tüm önermelerin gerçekleştirilmesi için firmalarda alanında uzman, piyasaları doğru okuyabilen ve hamleleri ile rakiplerinin önünde olmasını sağlayan ekiplerin olması gerekir. Bu nedenle firmalar kalifiye eleman sorununu çözmeli, mevcut çalışanlarını ise yaratacağı eğitim politikaları ile kalifiye olmasını sağlamalıdır.

✓ Firmalar pandemi sonrasında hedef pazarlarını tekrar gözden geçirmeli ve mutlaka Pazar çeşitliliğine gitmelidir. Satışlarının büyük kısmını birkaç piyasa üzerinde yoğunlaştıran firmalar, bu piyasalarda yaşanan en küçük bir krizden çok fazla etkileneceklerdir. Bu nedenle alternatif pazarların yaratılması dış ticarete çok önemlidir.

Yeni Araştırmacılara Önermeler

✓ Pandemi süreci birçok alana etki ettiği için son bir yıl içerisinde tıptan mühendisliğe, matematikten ekonomi bilimlerine kadar birçok alanda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada pandeminin dış ticarete etkisi araştırılmış olup yeni araştırmacılar, pandeminin etkilerini disiplinlerarası çalışarak literatüre katkı sağlayabilir.

✓ Çalışmada, dış ticaret piyasaları analiz edilmiştir ve ithalat/ihracat verileri bilindiği üzere aylık olarak açıklanmaktadır. Pandemi sürecinin ise çalışma hazırlanırken bir yıllık geçmişi olduğu için ekonometrik analizler için gerekli zaman serileri oluşturulamamıştır. Bu nedenle bir yıllık veriler üzerinden durum tespit analizleri gerçekleştirilmiş ve önermeler sunulmuştur. Yeni araştırmacılar, veri havuzunun genişlemesinin ardından ülke bazlı zaman serisi analizleri ya da ülke grupları bazında panel veri analizleri gerçekleştirerek pandeminin dış ticarete etkisini farklı değişkenler ile analiz edebileceklerdir.

✓ Yapılan çalışma, pandeminin küresel ticarete ve Türkiye dış ticaretine etkisi üzerine kurgulanmıştır. Yeni araştırmacıların sektörel bazda araştırmalar yaparak daha spesifik sonuçlar elde edebileceği düşünülmektedir. Böylece pandemi sonrası stratejik önemleri artan sektörlerle yönelik yapılan analizlerde, önemli çıktılar elde edilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19(37), 191-221.
- Akçacı, T. ve Çınaroğlu, M. S. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Lojistik ve Ticarete Etkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Special Issue, 447-456.
- Arslan, İ. ve Bayar, İ. (2020). Covid -19 Salgını, Ekonomik Etkileri ve Küresel Ekonominin Geleceği. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, Special Issues, 87-104.
- Cinel, E.A. (2020). Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 124-140.
- EY (2020). Hükümetlerin Büyük Sınavı: 19 Ülkede Covid-19 Destek Paketleri. Ankara: Türkiye Kamu Sektörü Danışmanlık Hizmetleri.

- Fitch (2020). April 2020: Economy Collapsing As Financial Markets Rally. <https://www.fitchsolutions.com/country-risk-sovereigns/economics/april-2020-economy-collapsing-financial-markets-rally-20-04-2020> (Erişim Tarihi: 10.12.2020)
- Grossman, G.M. ve Helpman, E. (1990). Quality Ladders in the Theory of Growth. *Review of Economic Studies*, 58, 43-61.
- Hai, W., Zhao, Z., Wang, J. and Hou, Z.G. (2004). The Short-Term Impact of SARS on the Chinese Economy. *Asian Economic Papers*, 3(1), 57-61.
- Karcioğlu Ö. (2020). Coronavirüs Nedir, Nasıl Korunabiliriz? *Anka Tıp Dergisi*, 2(1), 66-71.
- Kıran, A. (2020). 2020 Küresel Korona Virüsü Krizi. <https://kiranjournal.com/2020/04/01/2020-kuresel-korona-virusu-krizi/> (Erişim Tarihi: 16.11.2020).
- Lee, J-W and McKibbin, W. (2004). Globalization and Disease: The Case of SARS. *Asian Economic Papers*, 3 (1), 113-131.
- McKibbin, W. and Fernando, R. (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios. *CAMA Working Paper 19*, 1-43.
- Mph Online. (2020). Worst Pandemics in History. <https://www.mphonline.org/worst-pandemics-in-history/> (Erişim Tarihi: 12.04.2020).
- Reddy, S. G. (2020). Coronavirus and The Limits of Economics. <https://foreignpolicy.com/2020/03/31/coronavirus-pandemic-rethinking-economics/> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
- Rodrik, D. (2000). *Yeni Küresel Ekonomi ve Gelişmekte Olan Ülkeler. Dışa Açılma Nasıl Gerçekleştirilmeli*, (Çev. S. Gül). İstanbul: Sabah Kitapçılık.
- Karluk, S. R. (2003). *Uluslararası Ekonomi Teori-Politika* (7. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Moody's Investors Service. (2020). Global Macro Outlook 2020-21 (March 25, 2020 Update)
- Şanlı, O. (2020). Keynesyen Model Bağlamında Covid-19 Pandemisinin Küresel Ekonomiye Muhtemel Etkileri: ABD Ve Çin Ekonomileri Üzerine Bir Araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 597-634.
- TİM. (2020). Sektörel Bazda İhracat Rakamları. <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (Erişim Tarihi: 20.01.2021)
- TUIK. (2020). Sektörel Güven Endeksi. <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33924> (Erişim Tarihi: 20.01.2021).
- World Trade Organization (WTO). (2020). Trade Statistics and Outlook: Trade Set To Plunge As COVID-19 Pandemic Upends Global Economy, https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.pdf (Erişim Tarihi: 25.012.2020).